

ТИЛ БИРЛИКЛАРИНИНГ МАТН ИНФОРМАТИВЛИК ВАЗИФАСИ ВОҚЕЛАНИШИГА ҚЎШАДИГАН ҲИССАСИ

Майсара Джамаловна ДАНИЕВА

филология фанлари бўйича фалсафа доктори, PhD
ҚВХТХҚТМО ҳудудий маркази,
Қарши, Ўзбекистон

ВКЛАД ЯЗЫКОВЫХ ЕДИНИЦ В ФУНКЦИЮ ТЕКСТОВОЙ ИНФОРМАЦИИ

Майсара Джамаловна ДАНИЕВА

Доктор философии по филологическим наукам, PhD
Территориальный центр ПКППККО
Карши, Узбекистан

THE CONTRIBUTION OF LINGUISTIC UNITS TO THE TEXT INFORMATION FUNCTION

Maysara Djamalovna DANIEVA

Assistant Professor, Phd, Territorial Centre of RRPCR
Karshi city, Uzbekistan maysaradaniyeva@gmail.com

UDC (УЎК, УДК): 80. 801. 3310

For citation (иқтибос келтириш учун, для цитирования):

Даниева М.Д. Тил бирликларининг матнда информативликнинг воқеланишига қўшадиган ҳиссаси // Ўзбекистонда хорижий тиллар. — 2021. — № 3 (38). — Б. 20-30.

<https://doi.org/10.36078/1624430472>

Received: April 15, 2021

Accepted: June 17, 2021

Published: June 20, 2021

Copyright © 2021 by author(s).

This work is licensed under the Creative Commons Attribution International License (CC BY 4.0).

<http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>



Open Access

Аннотация. Мақолада инглиз тили сўз бирикмаларининг матн шакллантириш жараёнига қўшадиغان ҳиссалари ҳақида сўз боради. Ахборотнинг ҳосил бўлиши ҳар қандай тил бирликларининг денотатив, ассоциатив ва коннотатив маъно касб этувчи муносабатларга киришуви билан боғлиқ. Бундай ифода қобилятига сўз бирикмалари ҳам эга ва уларнинг худди шу имкониятларини ёритиш тил ходисалари дискурсив-когнитив ҳамда коммуникатив табиатини равшанлаштириш вазифаси амалга ошишига йўл очиб беради. Агар информативлик хусусияти матннинг етакчи категориялари каторидан ўрин олишини назарда тутадиган бўлсак, ахборот мундарижасига эга бўлмаган нутқий тузилма матн бўла олмайди деган хулоса мақолада асослаб берилган. Шунингдек, мақолада сўз бирикмаларининг такрорий қўлланиши ва уларнинг матн ахборот захираси яратилишига қўшадиغان ҳиссаси ҳақида фикр билдирилади, чунки сўз бирикмалари ҳам нутқий фаолиятда тайёр бирликлар сифатида қайтадан ёки такрорий қўлланиш имкониятига эга. Ахборотнинг концептуал тус олиши ва контекст билан боғланиши асосан бадий мулоқот матнларига хосдир. Чунки бадий тафаккурнинг ўзига хос хусусиятлари мавжуд, унинг жараёнида баён этилаётган воқеа-ходисалар муаллиф тасаввурининг унинг хаёлий дунёсида кечади. Бадий матнда ахборот жойлашувининг қўламини ва воситаларни аниқлаш учун ушбу мақолада насрий матнлар билан бир қаторда У. Б. Ейтснинг “Леда ва Окқуш” шеъри ҳам таҳлилга тортилди. Маълумки, лисоний тафаккур фаолиятининг энг муҳим турларидан бири — инсоннинг ўз тажрибасига асосланган ҳолда воқеликдаги ходисалар,

уларнинг белги-хусусиятларини, ҳаракатларини фарқлаш ва гуруҳларга киритишдир. Ушбу жараён таҳлилида таниқли тилшунос олимларнинг назарий билимларига таянилган ҳолда мақолада коммуникатив-ахборот мазмуни даражасининг ўсиши ёки пасайиши тил бирликларининг структур жихатлари ва нутқий фаоллашуви қоида-меъёрлари билан бир хилда боғлиқ деган хулосаларга келинган.

Калит сўзлари: ижтимоий вазифа; коммуникация; информативлик; категория; концептуал ахборот; бадий мазмун; структур колип; денотатив; интерматн.

Аннотация. В статье обсуждается вклад английских словосочетаний в процесс формирования текста. Формирование информации связано с вступлением любой языковой единицы в отношения, которые имеют денотативное, ассоциативное и коннотативное значение. Словосочетания также обладают подобной способностью, и выяснение сходных с ними возможностей позволяет решить задачу определения дискурсивно-когнитивной и коммуникативной природы языковых явлений. Если предположить, что информативный признак является одной из ведущих категорий текста, то в статье обосновывается вывод о том, что речевая структура без информационного содержания не может быть текстом. В статье также обсуждается возможность повторного использования словосочетаний и их вклад в создание текстового информационного ресурса, так как словосочетания также могут использоваться повторно как готовые единицы в речевой деятельности. Концептуализация информации и ее связь с контекстом в основном характерны для текстов художественного общения. Поскольку художественное мышление имеет свои особенности, события, описываемые в его процессе, происходят в воображении автора, в его воображаемом мире. Для определения объема и способов размещения информации в художественном тексте в данной статье наряду с прозаическими текстами используется стихотворение «Леда и Лебедь» У. Б. Йейтса. Известно, что одним из важнейших видов лингвистической мыслительной деятельности является разграничение и группировка реальных событий, их характеристик, действий на основе собственного опыта. Основываясь на теоретических знаниях известных лингвистов при анализе этого процесса, в статье делается вывод о том, что повышение или снижение уровня коммуникативно-информационного содержания связано со структурными аспектами языковых единиц и правилами речевой активации.

Ключевые слова: социальная функция; коммуникация; информативность; категория; концептуальная информация; художественное содержание; структурный образец; денотативно; интертекст.

Abstract. The article deals with the contributions of English phrases to the text formation process. The formation of information is associated with the entry of any language units into relationships that acquire denotative, associative, and connotative meanings. Phrases also have this ability to express, and the elucidation of their similar possibilities allows the task of clarifying the discursive-cognitive and communicative nature

of language phenomena to be realized. If we assume that the informative feature is one of the leading categories of the text, the conclusion that a speech structure without informational content cannot be a text is substantiated in the article. The article also discusses the reusability of phrases and their contribution to the creation of a textual information reserve, as phrases can also be reused as ready-made units in speech activity. The conceptualization of information and its connection with the context is mainly characteristic of the texts of belles-lettres communication. Because fictional thinking has its own peculiarities, the events described in its process take place in the author's imagination, in his imaginary world. In order to determine the scope and means of information placement in the literary text, in this article, along with the prose texts, the poem "Leda and the Swan" by W. B. Yeats has been analyzed as well. It is known that one of the most important types of linguistic thinking activity is to differentiate and group events in reality, their characteristics, actions based on one's own experience. Based on the theoretical knowledge of well-known linguists in the analysis of this process, the article concludes that the increase or decrease in the level of communicative-informational content is related to the structural aspects of linguistic units and the norms of speech activation.

Keywords: social function; communication; informative; category; conceptual information; belles-lettres content; structural pattern; denotative; intertext.

Кириш. Нутқий-коммуникатив фаолият натижаси бўлган матн ижтимоий вазифа бажарувчи ҳажмга айланиши тадқиқотчилар томонидан эътироф этилган. Ижтимоий вазифа, семиотиклар қайдича, хабар бериш ва таъсир ўтказиш босқичларидан иборат, яъни коммуникация, прагматик таъсир ҳамда баҳолаш, муносабат билдириш вазифаларини қамраб олади. Шу боис, информативлик хусусияти матннинг етакчи категориялари қаторидан ўрин олади. Ахборот мундарижасига эга бўлмаган нутқий тузилма матн бўла олмайди. Аммо матн мундарижасида жамланадиган ахборотлар турлича кўриниш ва манбаларга эга. Агар И. Р. Гальперин таснифига эргашадиган бўлсак, мазмуний-фактуал, мазмуний-концептуал ва мазмуний-контекстуал ахборот турларини фарқлашимиз лозим бўлади (11, 27–28). Улардан биринчиси, атрофимизда кечаётган фактлар, воқеалар ҳақидаги ахборотни ўз ичига олса, кейингилари эса матн идроки жараёнида аёнлашди. Концептуал ахборот оламнинг муаллиф тасаввуридаги қиёфасини акс эттиради, концептуал ахборот, ўз навбатида, кўпинча тағмаъно худудидан жой олиб, ассоциатив ва интерматнлик алоқалари орқали кўшимча маънони жонлантиради (1, 48–49; 10, 72–73). Ушбу кўринишдаги ахборот турларининг ҳосил бўлиши тил бирликларининг денотатив, ассоциатив ва коннотатив маъно касб этувчи муносабатларга киришуви билан боғлиқ. Шундай ифода қобилятига сўз бирикмалари ҳам эга ва уларнинг худди шу имкониятларини ёритиш тил ҳодисалари дискурсив-когнитив ҳамда коммуникатив табиатини равшанлаштириш вазифаси амалга ошишига йўл очиб беради.

Сўз бирикмаси коммуникация воситаси эканлигини олимлар узоқ пайдан буён қайд этиб келмоқдалар, аммо В. Г. Адмони, Н. И. Филичёва каби тилшунослар сўз бирикмасининг коммуникатив вазифа бажариши хусусий характерга эга бўлишини таъкидлашиб, бу

сатҳдаги коммуникативликни билвосита ифодаланувчи хусусият, деб баҳолашни маъқул кўрган эдилар. Сўз бирикмасининг коммуникатив вазифаси тўлиғича, дискурсда, матн доирасида намоён бўлишига ҳеч қандай гумон йўқ. Худди шунингдек, сўз бирикмаси бажарадиган ахборот ташиш вазифаси ҳам маълум контекстда юзага келади, алоҳида олинган бирикманинг информативлик, гоҳи эса — кечаётган воқеа-ҳодисанинг айрим қисмларига оид бўлиб қолиши мумкин. Ҳар ҳолда, информативлик сўз бирикмасининг асосий белгиси ва бажарадиган вазифаларидан бири эканлигини эътиборга олишимиз лозим. Шунинг учун ҳам ушбу вазифанинг фаоллашуви миқёси ҳамда сўз бирикмасининг матн мазмуни ифодасидаги қиймати ҳамда ўрнини аниқлашни коммуникатив тилшунослик долзарб ва истиқболли режалари қаторига киритилишини кўллаб-қувватлаш лозим, деб ҳисоблаймиз. Бундан биров олдинроқ инглиз олими Ҳ. Виддоусон тилшунослик фанининг келажакдаги тадқиқот йўналишларини белгилаётиб, “биз тил бирликларининг сўз, фраза (сўз бирикмаси. — М.Д.), гап таркибида бирикиши тартиботи, коидалари ҳақида тўхтовсиз гапиришимиз мумкин, аммо ушбу грамматик таҳлилларнинг барчаси коммуникатив мақсад сари йўналтирилиши лозим”, деб таъкидлаган эди (7, 51).

Асосий қисм. Таҳлилимиз натижаларининг кўрсатишича, илмий-техник матнлар таркибидаги сўз бирикмаларига асосан мазмуний-фактуал ахборот ифодаси хос. Масалан, ҳисоблаш техникаларига оид матнларда учрайдиган spectral combination (A+N), receiver circuit (N+N), long delay chain (A+N+N), digital circuit tester (N+A+N), transducer delay line (N+N+N), ordinary differential equation (A+A+N), computed loss factor (W+N+N), vacuum voltage regulator (A+N+N) каби бирикмалар матндаги реал воқеалар ҳақидаги маълумот, хабарни таъкидлайди.

Ушбу фарқ тасдиғини излаш мақсадида иктисодиёт фанига оид матнни ҳам таҳлил қилиб кўрдик:

Tax competition — For or Against?

Tax competition is associated with mobility of capital across the national borders. The differences in tax rates between countries contribute to the flow of resources into the areas of highest return, which, in turn, makes it possible for the countries of low tax burdens to attract capital and people and thus to increase growth. As a result of the liberalization of the regulations concerning cross-border capital flows, both legal and physical persons can now search for places to invest their capital either at home or abroad. Furthermore, in order to increase investment in their countries, governments promote investment attractiveness by reducing nominal tax rates. Theoretically, a reduction in the level of taxes levied on capital does not necessarily lead to a reduction in tax revenues as, assumingly, the tax base should widen due to the inflow of foreign investors. A problem would arise if all the countries decided to reduce tax rates. The classical theory of tax competition assumes that, in the developed economies of unimpaired capital mobility, the tax on capital should near or equal zero as such economies rely largely on the taxation on immovable which, by definition, cannot be moved to other tax jurisdiction as easily as capital can be (Diamond and Mirrlees, 1971). The liberalization of the regulations concerning cross-border capital flows makes the classical theory of tax competition particularly valid for foreign direct investment (FDI), that is for the choice of the entrepreneurs to decide on the location on their businesses according to the level of taxation. This has been confirmed by Gordon and

Hines who claim that “*Tax policies are obviously capable of affecting the volume and location of FDI, since, (...) higher tax rates reduce after-tax returns, thereby reducing to commit investment funds*” (5, 253–271).

Келтирилган матн парчаси таркибидаги сўз бирикмалари коммуникациянинг бир текис хиссий ифодаларсиз кечишини таъминлаб, умумий мазмунга фактуаллик руҳини бермоқда, чунки маълум қилинаётган хабар фактлар, аниқ воқеликка асосланган.

Ахборотнинг концептуал тус олиши ва контекст билан боғланиши асосан бадиий мулоқот матнларига хосдир. Чунки бадиий тафаккурнинг ўзига хос хусусиятлари мавжуд, унинг жараёнида баён этилаётган воқеа-ҳодисалар муаллиф тасавури, унинг хаёлий дунёсида кечади. Ушбу дунё идрокнинг когнитив механизмлари ўзгача ва бунда оқилоналик доимо эмоционаллик билан қоришиб туради. Бу йўсинда инсоний тафаккур жараёнида яратилган матн тағмаёноли бўлиши муқаррар. Ўқувчи эса тағмаёнони излаш жавоб когнитив фаоллигини бажаради, яширинган маъно манбаларини, тил бирликларининг “ботиний шакллари”ни кидиради. Муаллиф, албатта, ўқувчи когнитив фаолиятини осонлаштириш матнда, яширин бўлсада, уларга турли ишоралар тайёрлайди. Бундай ишораларни беришнинг энг кенг тарқалган йўли — у ёки бу қисмни, бўлакни, инсоний бирликни алоҳида таъминлашдир (1, 100–105).

Бадиий матнда ахборот жойлашувининг кўлами ва воситаларни аниқлаш учун У. Б. Ейтснинг “Леда ва Окқуш” шеърини танладик:

Leda and the Swan

*A sudden blow: the great wings beating still
Above the staggering girl, her thighs caressed
By the dark webs, her nape caught in his bill,
He holds her helpless breast upon his breast.*

*How can those terrified vague fingers push
The feathered glory from her loosening thighs?
And how can body, laid in that white rush,
But feel the strange heart beating where it lies?*

*A shudder in the loins engenders there
The broken wall, the burning roof and tower
And Agamemnon dead.
Being so caught up,
So mastered by the brute blood of the air,
Did she put on his knowledge with his power
Before the indifferent beak could let her drop? (14)*

Мифологик характерга эга бўлган ушбу шеър мазмуни кутилмаган йўналишларни олади ва бу асарнинг бадиий-эстетик қийматини оширади. Ўқувчи асар мазмунини тўлиқ идрок этиш учун матндан четга чиқишга мажбур. Биринчидан, у мифологик персонажлар (Леда, Агаменон) ҳақидаги маълумотга эга бўлиши керак, иккинчидан, худо ва окқуш ўртасидаги севги қиссаси қиёсида Троя жанги қандай қирғин, вайронагарчиликларга олиб келиши мумкинлигини (the broken wall; the burning roof and tower; and Agamemnon dead) ҳис қила олиш лозим бўлади. Матндаги кўплаб атрибутив бирикмалар (*a sudden blow, the staggering girl, the dark webs,*

her helpless breast, terrified vague fingers, the feathered glory, her loosing thighs, the strange heart, the broken wall, the burning roof, the brute blood of the air, the indifferent beak) концептуал ахборот манбасига айланганб айнан шу асосда шеърнинг ғояси, бадий мазмуни шаклланади. Бу мазмун “ноҳақлик, зўравонлик — ҳар доим даҳшатли: улар янада мудҳишроқ ноҳақлик, зўравонликларга олиб келадилар”. Кўринадики, ахборот мундарижаси, янги маълумотлар билан бойиган ҳолда асар мавзуси доирани кенгайтиради.

Маълумки, шеъринг матн ахборот қамрови жиҳатидан насрдан фарқ қилиши мумкин. Шеърда, кичик қисмда бўлишига қарамадан, кўп миқдордаги ахборот жамланиши ва ифода топиши кўп кузатилади. Услугуноқ И. В. Арнольд бир пайтлар “кичик шакл воситасида максимум ахборот ифодаси” тамойилини олға сурган эди. Худди шу тамойил амалини сўз бирикмаларининг матнларда қисқартирилган ҳолда қайта такрорланишида кузатиш мумкин:

“You know, Diekie,” said Axelos, “I have a feeling there is nothing wrong with your heart. I had a friend once who was told the same thing. The doctor had swopped his name in the card index with someone else. You ought to check back.”

“I say,” said Graecon flashing, “do you really think so?” It was a straw but he grasped it. “It’s just possible, I suppose.” He knew as he spoke that it was not possible, but the idea buoyed him up (Durrel. The Dark Labyrinth).

Матндаги straw ва grasp бирликларининг “коммуникатив юки” оғир эканлиги сезилиб турибди, чунки улар етишмай турган “a drawing man” бирикмасининг мазмунини ҳам қамраб олмақдалар (фразеологик луғатларда келтириладиган A drawing man will catch at a straw мақолини қиёсланг).

Баъзан қўлланилаётган сўз бирикмаси бошқа бирор бир матнга хос бўлган ахборотни қайта такрорлаш билан прагматиксамарага эршиш учун хизмат қилади. Қиёсланг:

“I am with you there,” snapped Burch Vohn D. Vohn seconded: “So am I”. The others were silent. Clarie was reminded of that old sodier’s quip: “With my enemies I can cope, but god preserve me from my allies” (Koestler. The Call Girls).

“What’s happiness got to do with it? Lovin’ got nothing to do with being happy, necessarily.”

“Is that so? You must allow me to disagree. Love should have everything to do with happiness, and health, and fulfillment. Love, in the words of the old song, makes the world go round. And my world has been very still for a very long time...” (Banks. Two is Lonely).

Такрорий қўлланиш, тил бирликларининг нутқий фаолиятда қайта қўлланиш қобилияти сифатида сўз бирикмасининг барча турларига хосдир, чунки улар, олдин қайд этилганидек, кўпроқ луғавий сатҳга қарам бўлган тузилмалардир. Бундай такрорий қўлланиш муҳитида сўз бирикмасининг бир қисми десемантизация, яъни маъносини йўқотиш ҳодисаси таъсирига учраши мумкин. Қиёсланг:

And I saw magnificence in the way poor Angela had died, too. She had packed a clarinet in the ruins of Bolivar and had begun to play it at once, without concerning herself as to whether the mouthpiece might be contaminated with ice nine.

“Soft pipes, play on,” I murmured huskily (Vonnegut. Cat’s cradle).

Ушбу ҳолатда шоир Китсинг “Ode on a Grecian Urn” шеърдаги тузилма такрорий қўлланмоқда. Ушбу қўлланишдаги бирикма, бир

томондан, контекстга мос келмагандек кўринса-да, бошқа томондан, унинг қайси манба билан боғлиқлигига ишора бердик ва шу сабаб манбадаги фразани тўлиқ такрорлашга ҳожат қолмаган. Манба қуйидагича эшитилади:

Heard melodies we sweet, but those unheard
Are sweeter; therefore, ye soft pipes, play on;
Not the sensual ear, but more endear'd,
Pipe to the spirit ditties of no tone.

Такрорий қўллаш амалининг қисман бўлиши матннинг ахборот кўламига унчалик таъсир қилмаслиги, мазмуннинг тўлиқ англашилмаётганлиги баъзан ахборотни қабул қилувчи шахс — хабар реципиенти томонидан ҳам эътироф этилади:

“Learn to grasp the nettle of life, James. Throw off your hesitant ways and remember.” He clenched his fist and struck an attitude. “There is a tide of affairs of men which, taken at the flood...”

“Ok, ok,” I said, rising wearily from my chair. “That’s enough, I get the message” (Horricilet SleepingVets Lie).

Айтиш жоизки, такрорий қўлланаётган сўз бирикмаларини тил умумий тизимига оид ҳодисалар қаторига қўшиш лозим. Мабодо уларни ўз-ўзидан, ҳеч қандай мақсадсиз такрорланаётган бирликлар қаторига киритадиган бўлсак, матн мазмунининг сийқаланиши, унинг ахборот узатишимконияти пасайиб кетиши кутилган ҳол. Масалан, ... *For instance, David mentions a certain Sir John Appleby. And with Farquharson this Appleby’s name and calling at once, as they say, ring a bell...* (M. Innes. Death on a quiet Day). Матн парчасини оладиган бўлсак, унинг коммуникатив мазмунини тўлиқ идрок этиш учун *ring a bell* бирикмаси инглиз тилида *“to cause one to remember something, rouse a mental echo”* мазмунида турғунлик хусусиятини олганлигидан хабардор бўлишимиз даркор.

Сўз бирикмаларининг такрорий қўлланиши ва уларнинг матн ахборот захираси яратилишига қўшадиган ҳиссаси ҳақида гапираётиб, алоҳида бир гуруҳни ташкил қиладиган бирикмаларнинг семантик ва коммуникатив хусусиятлари ҳақида тўхталиб ўтиш зарур. Ушбу гуруҳдаги сўз бирикмалари ҳам нутқий фаолиятда тайёр бириклар сифатида қайтадан ёки такрорий қўлланиш имкониятига эга, уларнинг бошқа бирикмалардан фарқли томони эса, компонентларидан бирининг маъноси контекст билан боғлиқ ҳолда намоён бўлади, бирикманинг маъно ва структура жиҳатдан мураккаб, қисмларга ажралиши қийин кечади. Шунинг билан биргаликда, бу турдаги бирикмалар фразеологик бириклар белгиларига эга эмаслар, уларнинг маъноси идиоматик характерни олишга улгурмаган.

Маълумки, В. В. Виноградов, В. М. Мокиенко, В. Т. Жуков, И. И. Ройзензон, Ю. Ю. Авалиани, Ш. С. Сафаров, А. М. Бушуй, М. Умархўжаев, Б. Йўлдошев, А. Маматов каби қатор тилшуносларнинг ишларида фразеологик бирикларнинг бошқа лисоний ҳодисалардан фарқли жиҳатлари, улар табиатининг асосий кўрсаткичлари ҳақида қўлаб маълумотлар тўпланган. Уларни фарқловчи мезонлар қаторига, одатда, номинативлик, таркиб ва маъно мураккаблиги, кўп компонентлик, семантик ва синтактик турғунлик, экспрессивлик ва идиомативлик кабилар киритилади (3, 74). Қуйида таҳлил қилинадиган бирикмалар юқорида санаб ўтилган мезонлар талабларига тўлиғича жавоб бермаслиги боис, уларнинг турғунлигини муваққат эканлигини ҳисобга олиб, алоҳида гуруҳга ажратдик.

Инглиз тилида чоп қилинадиган “The Times”, “The Sunday”, “The Washington Post”, “Uzbekistan Today” каби газеталар материалларини ўрганиш жараёнида турғунлиги муваққат кўринишда бўлган сўз бирикмалари кўпроқ публицистик, сиёсий характердаги мақолалар матнларида учраши кузатилади. Бундай сўз бирикмалари куйидаги структур қилинга эга:

1. “От+от” (N+N), масалан: convenience flag country — “бошқа давлат байроғи остида юриш”; eye-witness accounts — “шоҳид гувоҳлиги, хабари”; the Wall Street bailout — “давлатнинг Уолл Стритдаги молиявий ташкилотларга тез ёрдами”.

2. “Сифат+от” (A+N): right/wrong market — “бозорда тўғри(ўз) / номувофик (ўзгани) ўрнини топиш”; black tie — “смокинг расмий либос сифатида”; desultory American policy — “АҚШнинг тизимсиз сиёсати”; a tall order — “бирор кишидан кўп нарсани талаб қилиш”.

Одатда, бундай моделдаги сўз бирикмалар ҳали луғатларда қайд этилмаган, улар турли гуруҳдаги бирикмалар ташкил қиладиган майдоннинг сарҳадларидан ўрин оладилар. Уларнинг турғунлиги кўпинча яширин ёки имплицит кўринишга эга бўлса (масалан, *the second fiddle role, put-upon victim*), баъзиларининг эса очиқ, эксплицит ифодаланган (масалан, *convenience flag, right market*). Биринчи гуруҳдагиларининг таркибида баҳо маъносидаги луғавий элементлармавжудлигига қарамасдан, сўз бирикмаси маъносида бу сема йўқолади. Иккинчи гуруҳдагиларининг эса баҳо маъноси сақланади (4, 19).

Масалан, “The Sunday Times” газетасидан олинган матн парчасида таҳлил қилинаётган турдаги сўз бирикмалари баҳо маъносини сақлаш билан матннинг информатив салоҳиятини кўтариб, унинг прагматик мазмунини шакллантириш вазифасини ўтайди:

EU ti weighs up 7-year brake on benefits. But in boost for Cameron, Eurosceptic Tory MPs are refusing to join “out” campaign after a week of infighting that saw a botched coup against Dominic Cummings, they campaign director of Vote Leave.

Under a plan to protect countries outside the single currency from being bullied by the Eurozone, every non-euro nation, including the UK, could demand European Council meeting on an issue of concern. Unanimity is required at such meetings to reach agreement — in effect creating a de facto veto over laws on the single market (“The Sunday Times”, 2016, January. 31).

Кузатишларимиз гувоҳлик беришича, муваққат турғунлик белгисига эга сўз бирикмаларининг турли контекстлардаги семантик-коммуникатив вазифалари турлича, яъни бир контекстда номинатив вазифа устунлик қилса, бошқаларида коммуникатив модаллик мазмуни етакчи ўринга чиқади. Бунинг натижасида бирикманинг бош компонентининг маъно худуди кенгайиб бориши ва ҳатто маъно хиралашishi, равшанлигини йўқотиши мумкин. Масалан *line* отининг маъноси, нутқда мунтазам, тўхтовсиз ишлатилиши натижасида хиралашган ва уни турли бирикмаларда турлича талқин қилиш мумкин. Натижада, бу сўз бирикмалар таркибида бош компонент ўрнида келаётиб, маъно жиҳатдан етакчилик қилади ва шу маънони равшанлаштириш учун қўшимча компонентлар киритилишига эҳтиёж туғилади. Бундан ташқари, ушбу сўз бирикмаларининг бошқа тилларга таржимаси кўпинча тасвирий кўринишга эга бўлади. Қиёсланг: *business line* — “бизнес, ишлаб чиқариш”; *work line* — “асосий омил”; *duty line* — “хизмат вазифаси”; *gas line* — “газ трубаси”; *power line* —

“электр йўналиши”; *hard line* — “мустаҳкам сиёсат”, “мустаҳкам позицияли сиёсатчилар”, etc.

Атрибутив бирикмаларда баъзан сифат билан ифодаланган қисмнинг ҳам луғавий маъноси маълум миқдорда сийқалашиб, ўта кенг маънони касб этиши мумкин. Масалан, *soft* сифати — сўз бирикмаларида отлар билан бирикиб, турли мазмундаги ахборот ифодаси иштирок этади: *soft job* — “иссиқ жой”; *soft target* — “очиқ нишон”; *soft speech* — “сокин нутқ”; *soft heart* — “очиқкўнгил инсон”; *soft money* — “қоғоз пул”; *soft access* — “нотурғун молиявий актив”; *soft live* — “муросасозлик йўли” etc.

Юқорида келтирилган гуруҳлар таҳлили кўрсатишича, сўз бирикмаларининг матндаги коммуникатив фаоллиги ва ахборот ифодасида улуши айнан қайси гуруҳга оидлигига боғлиқ. Жумладан, *soft* сифатининг *soft bed* “юмшоқ тўшак”, *soft cheese* “юмшоқ пишлоқ” каби бирикмалардаги иштироки ҳозиргина санаб ўтилганларникидан фарқ қилади. Бу фарқ ахборот майдонида зиддиятлар, қарама-қарши маънолар учрашуви мумкинлиги билан белгиланади (12, 16). “Мабодо “юмшоқ” тўшак ёки пишлоқ мавжуд бўлса, уларнинг “қаттиғи”, “дағали” ҳам пайдо бўлиши кутилади”. Бундай мантиқий хулоса *hard cheese*, *hard bed* бирикмаларини шакллантиришга ундайди. Зиддиятли маънога эга бўлган бирикмаларнинг баҳо мазмунидаги ахборотни ифодалашдаги имкониятлари юқори бўлиши — кутилган ҳол.

Коммуникатив — ахборот мазмуни даражасининг ўсиши ёки пасайиши тил бирликларининг структур жиҳатлари ва нутқий фаоллашуви қоида-меъёрлари билан бир хилда боғлиқ. Фразеолог олимларнинг қайдича, сўз бирикмаларининг турғунлашувида структур ва меъёрий кўрсаткичларни фарқлаш лозим. Уларнинг биринчиси “сўз бирикмаларини унинг ички тузилиши жиҳатидан тавсифласа”, иккинчиси “бирикманинг жамоа томонидан идрок этилиши, унинг турли тил соҳиблари нутқида тез-тез такрорланиб туришини ҳис этиши” орқали белгиланади [9: 50]. Бундан ташқари, сўз бирикмаларининг коммуникатив табиати ва имкониятларини аниқлашда улар ясалиши мумкин бўлган андоза-қолипларнинг маҳсулдорлик даражасига ҳам эътибор бериш лозим. Кузатганимиздек, дискурс иштирокчилари А+N ва N+N қолипларидан эркин ва кенг миқёсда фойдаланган ҳолда атрибутив сўз бирикмаларини ҳосил қилиш имкониятига эгадирлар.

Хулоса. Маълумки, лисоний тафаккур фаолиятининг энг муҳим турларидан бири — инсоннинг ўз тажрибасига асосланган ҳолда воқеликдаги ҳодисалар, уларнинг белги-хусусиятларини, ҳаракатларини фарқлаш ва гуруҳларга киритишдир. Ушбу фаолият жараёнида идрок этилаётган предмет-ҳодисаларнинг боғлиқ жиҳатлари аниқланади ва кейинги босқичда шу жиҳатлар лисоний воқеланади ҳамда уларга маъно баҳшида этилади (13, 62–93). Худди шу муҳитда пайдо бўлган концептларнинг лисоний кўриниш олишини таъминлайдиган когнитив ҳаракат механизмлари ишга тушади. Когнитив механизмларнинг унумли ва самарали турларидан бири — мантиқий-семантик мослашувдир (13). Луғавий бирликлар ўртасида семантик мослашув юзага келмаса, сўз бирикмаси ёки бошқа бирор бир нутқий синтагмани ҳосил қилиш мантиқан нотўғри. Аммо ушбу қонуниятга назоратсиз риоя қилиш ва дискурс таркибида сўз бирикмалари таркибини тўхтовсиз кенгайтириб бориш семантик ортикчалик ҳодисасини юзага келтириб, ахборот мазмунини аниқ илғашни қийинлаштириб юбориши мумкин. Тўғри, семантик

ортикчалик ахборотни тўлиғича сақлаш ва уни катта ҳажмда адресатга етказиш учун хизмат қилиши мумкинлигини ҳам инкор этиб бўлмайди. Лекин нутқда қўлланилаётган тил бирлиги коммуникатив ва номинатив вазифаларни мўлжалдагидек бажариши учун бевосита узатилаётган хабар мундарижасига мос ҳолда танлаши ёки унинг иштирокисиз концептуал фикрни тўлиқ ифодалашнинг имкони йўқ бўлиши керак. Қиёсланг:

I looked at him, his shirt open at collar, the creases in the sleeves still present. He must have a tie somewhere, I thought. Speaking on his mobile phone he walked up and down, with the ease of a man comfortable in his body. He was tall, broad, not given to being overweight. But it was his face that the arresting: handsome, square with hard jawline, tunnel, maybe late thirties or early fourties, freshly shaved, lips full of generosity and promise/ his dark, but greying, hair touched the back of his collar.

Ушбу парчада атрибутив сўз бирикмаларининг кенг қўламда қўлланиши, баъзан улар ортикчадек кўринсалар-да, бадий-коммуникатив мазмуннинг эмоционал кўриниш олиши ва ахборотнинг батафсил баёни учун хизмат қилмоқда. Шунинг билан бир қаторда тавсифий тузилмаларнинг қаторлашуви баёндаги семантик ортикчаликка сабаб бўлиши ҳам кузатилади.

Масалан:

1) ... Mr. Harper, the secretary, a pleasant lean young man, wearing the national insignia of horn-rammed spectacles (2, 65);

2) A confused mass of men were fighting in small groups. They looked grim and distant utterly intent on what they were doing. Bloodied bodies lay on the ground, clutching at wounds in agony or staring with their mouths open. The Romans stood out in their red cloaks and oval shields — some fought with heavy spears and others with long spatha swords. The attackers were barbarian horsemen, wearing bright cloaks (6, 113).

Келтирилган парчалардаги белгиланган бирикмаларни қўллашга семантик жиҳатдан унчалик ҳожат йўқ, улар мазмундаги такрорликка сабаб бўлмоқдалар. Бу йўсинда ифодаланган ортикча ахборотнинг идроки қийин кечади ва баъзан тўғри келади.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Ashurova D.I. Text Linguistics. — Tashkent: Tafakkur qanoti, 2012. — 200 p.
2. Cheshire J. Introduction: Sociolinguistics and English around the world. In: Cheshire J. (ed.). English around the world. — Cambridge: Cambridge University Press, 1991. — P. 1–12.
3. Dobrovolsky M., Katamba F. Contemporary Linguistics. — Harlow-Essex: Longman, 1997. — 755 p.
4. Guba E. The alternative paradigm dialog. In: Guba E (ed.). The paradigm dialog. — Newbury Park, Calif: Sage, 1990. — P. 17–27.
5. Guziejewska B., Grabowski W., Bryndziek S. Tax competition. Strategies in corporate income tax — the case of EU centres // Business and Economic Horizons. — 2014. — № 4. — P. 253–271.
6. Hudson R.A. Sociolinguistics. — Cambridge: Cambridge University Press, 2001. — 279 p.
7. Widdowson H.G. EIL, EFL: Global Issues and Local Interests // World Englishes. — 1997. № 1. — P. 135–146.
8. Арнольд И. В. Лексикология современного английского языка. Учебное пособие (2-е изд., перераб.) — Москва: ФЛИНТА: Наука, 2012. — 376 с.
9. Баранов О.С. Идеографический словарь русского языка. 2008. Эл. ресурс/О.С.Баранов. — Режим доступа: <http://www.thesaurusl.narod.ru/>
10. Боймирзаева С. Матн мазмунида темпораллик семантикаси. — Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2009. — 190 б.

11. Гальперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования. — Москва, 2006. — 144с.
12. Махмудов Н.М. Тилнинг мукамал тадқиқи йўлларини излаб//Ўзбек тили ва адабиёти. — 2012. № 5. — Б. 50-55.
13. Сафаров Ш.С. Семантика. — Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2013. — 344 б.

References

1. Ashurova D.I. *Text Linguistics*, Tashkent: Tafakkur qanoti, 2012, 200 p.
2. Cheshire J. *Introduction: Sociolinguistics and English around the world*. In: Cheshire J. (ed.). *English around the world*, Cambridge: Cambridge University Press, 1991, P. 1–12.
3. Dobrovolsky M., Katamba F. *Contemporary Linguistics*, Harlow-Essex: Longman, 1997, 755 p.
4. Guba E. *The alternative paradigm dialog*. In: Guba E (ed.). *The paradigm dialog*, Newbury Park, Calif: Sage, 1990, P. 17–27.
5. Guziejewska B., Grabowski W., Bryndziek S. *Business and Economic Horizons*, 2014, No. 4, pp. 253–271.
6. Hudson R.A. *Sociolinguistics*, Cambridge: Cambridge University Press, 2001, 279 p.
7. Widdowson H.G. *World Englishes*, 1997, No. 1, pp. 135–146.
8. Arnol'd I. V., *Leksikologiya sovremennogo angliiskogo yazyka* (Lexicology of Modern English), Moscow: FLINTA: Nauka, 2012, 376 p.
9. Baranov O.S. *Ideograficheskii slovar' russkogo yazyka* (Ideographic Dictionary of the Russian language), 2008, available at: <http://www.thesaurusl.narod.ru/>
10. Boimirzaeva S. *Matn mazmunida temporallik semantikasi* (Semantics of temporality in the content of the text), Tashkent: Uzbekiston millii entsiklopediyasi, 2009, 190 p.
11. Gal'perin I.R. *Tekst kak ob'ekt lingvisticheskogo issledovaniya* (Text as an object of linguistic research), Moscow, 2006, 144 p.
12. Makhmudov N.M. *Uzbek tili va adabiet*, 2012, No. 5, pp. 50-55.
13. Safarov Sh.S. *Semantika* (Semantics), Tashkent: Uzbekiston millii entsiklopediyasi, 2013, 344 p.
14. <https://poets.org/poem/leda-and-swan>